

УДК 94(=512.19:560)"1980/2000"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.01.098>

КРИМСЬКА ДІАСПОРА ТУРЕЧЧИНИ У НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ КИРИМЛИ (кін. 1980-х — початок 2000-х років)

Рустем АБЛЯТИФОВ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3368-7203>

магістр публічного адміністрування,
здобувач ступеню доктора філософії,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра середніх віків та візантиністики,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: abu-bakr@ukr.net

Мета дослідження — проаналізувати роль та місце турецької діаспори қиримли у національному русі қиримли у період їхнього масового повернення на територію Автономної Республіки Крим з місць колишнього заслання з кінця 1980-х до початку 2000-х років, вплив та внесок кримської діаспори Туреччини до спільної боротьби за відновлення прав та свобод қиримли, а також вплив національно-культурних товариств қиримли на політику Турецької Республіки щодо підтримки процесу репатріації қримців на їхню історичну Батьківщину. *Наукова новизна* полягає у тому, що вперше досліджується діяльність кримської діаспори Туреччини у рамках національного руху қиримли та її внесок у боротьбу за право қиримли на повернення на історичну Батьківщину.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах системності та історизму. Одним з головних методів є також метод «усної історії», коли джерелом інформації є спеціальні проведені інтерв'ю.

Висновки. Наприкінці 1990-х рр. кримський діаспорний рух Туреччини долучається до загальнонаціонального руху қиримли та робить важливий внесок до боротьби за повернення народу қиримли на історичну Батьківщину та відродження його культури та духовності.

Ключові слова: діаспора қиримли, Крим, Туреччина, національний рух қиримли, повернення, репатріація.

Rustem ABLATIFOV

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3368-7203>

Master in Public Administration, Ph. D. candidate,
Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Middle Ages and Byzantine Studies,
1, Universitetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: abu-bakr@ukr.net

CRIMEAN DIASPORA OF TURKEY IN THE QIRIMLI NATIONAL MOVEMENT (the end of the 80-s — the beginning of the 2000-s)

Problem statement. The Qırımli National Movement appeared as a historical phenomenon as a movement to restore their rights and freedoms, first of all, for the right to return to their historical Motherland — Crimea in the USSR in the middle of the 1950's. The movement arose mainly in the Central Asian republics, where the Qırımli nation was deported extrajudicially and totally by Stalin's regime in 1944. As a result of this criminal Deportation that has been recognized by the parliaments of Ukraine, Latvia and Lithuania as an act of genocide against the Qırımli, 46,2% of deportees died in consequence of the transportation in non-human terms and extrajudicial executions, slave labour, abuse and diseases, during the first two years of the exile. The Qırımli National Movement is a unique precedent in the world history, since the whole nation was involved on the principles of the non-violent struggle for their own rights in the conditions of the USSR totalitarian regime. Beginning from the period of the so-called «Khrushchev thaw», the Crimean diaspora's representatives in the Western states are joined also to the struggle for the right to return to their Motherland.

The purpose of this study is to research and to analyse a role and place of the Turkey's Crimean diaspora in the Qırımli national movement during their mass repatriation process to the Autonomous Republic of Crimea's territory from the former exile places in a period of the end of 1980s to the early 2000s, the Turkish Crimean diaspora's influence and contribution to the common struggle to restore the Qırımli nation rights and freedoms. Also, an attention is paid to the influence of the Qırımli national and cultural associations on the public policy of the Turkish Republic to support the process of the Qırımli repatriation to their historical Homeland. *The scientific novelty* is that activities of the Turkey's Crimean diaspora within the framework of the activity of the Qırımli national movement and its contribution to the struggle for the Qırımli right to return to their historical Motherland are studied for the first time. *Research methods* are based on the principles of systemicity and historicism. One of the main methods is also the method of «oral history», when the sources of information were specially conducted interviews. *Conclusions.* The Crimean diaspora's movement in Turkey joined the national Qırımli movement and made its important contribution to the struggle to return to the Qırımli nation to their historical Motherland and to revive their culture and spirituality in the late 1990s.

Keywords: Qırımli diaspora, Crimea, Turkey, Qırımli national movement, return

Вступ. Постановка проблеми. Національний рух кримли як історичний феномен виник у СРСР у середині 50-х рр. ХХ століття у місцях заслання народу кримли як рух за відновлення їхніх прав та свобод, у першу чергу за право повернення кримців на історичну Батьківщину — в Крим. Національний рух зароджувався переважно у республіках Центральної Азії, куди народ кримли в позасудовому порядку та масово був депортований сталінським режимом у 1944 році. Під час цієї злочинної *Sürgünlik* (Депортації), яка визнана парламентами України, Латвії та Литви як акт геноциду проти народу кримли, під час перевезення у нелюдських умовах та внаслідок позасудових страт, рабської праці, знущання та хвороб, упродовж перших двох років заслання загинуло 46,2% депортованих осіб [3]. Національний рух кримли є унікальним прецедентом у світовій історії, оскільки він охоплював цілісний народ на принципах ненасильницької боротьби за власні права в умовах тоталітарного режиму СРСР. Починаючи з періоду так званої «хрущовської відлиги», до боротьби за право повернення на Батьківщину приєднуються представники кримських діаспор у країнах, що не належали до держав «Варшавського договору»: у США, Німеччині, Туреччині. Участь кримської діаспори Туреччини у національному русі можна розглядати у декількох аспектах: по-перше, це інформування турецького суспільства в цілому та діаспори кримли, зокрема про діяльність національного руху, по-друге, моральна та матеріальна підтримка боротьби кримців за право повернення на історичну Батьківщину та відновлення їх громадянських прав, по-третє, спонукання уряду Турецької Республіки до активної підтримки процесу репатріації кримли з місць колишнього заслання — як політично, так і фінансово.

Аналіз досліджень. Національний рух *Qırımlı* («кримли» або українською — кримців) у 20 сторіччі був предметом фундаментальних досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких можна виділити А.М. Арабаджи, М.Н. Губогло, С.М. Червонную, Г. Бекірову, П. Реддевея, Е.Х. Сейдаметова, Х. Кримли, Ф.Т. Айдин, М. Хоттоп-Ріке, Е. Олворта, А. Фішера та інших. Ті чи інші аспекти соціального життя кримської діаспори регулярно стають об'єктами для турецьких дослідників: мова, музична культура, тра-

диції та звичаї, що зберігаються кримли, спогади про еміграцію, преса та література тощо. Проте питання ролі та місця турецької діаспори саме у національному русі кримли й досі залишається не дослідженим. Це питання висвітлювалося фрагментарно, в контексті загальних досліджень національно-визвольної боротьби народу кримли за свої права. Праці, де ґрунтовно досліджена діяльність діаспорного руху кримли у Туреччині та де частково висвітлений внесок діаспори до діяльності національного руху кримли, — це дисертаційні дослідження представників кримської громади Туреччини: історика Аджи Мурата Арабаджи — «Важливість кримських товариств та фондів Туреччини з точки зору тюркської історії та культури», що виконано у 2006 р. [1] та політологині Філіз Тутку Айдин — «Порівняльні випадки націоналізму на відстані: пояснення політично-емігрантського, вигнанського, діаспорного та транснаціонального рухів кримських татар», яке виконано у 2012 р. [2]. Тому *метою статті* є дослідження та аналіз ролі та місця кримської діаспори Туреччини у національному русі кримли за відновлення громадянських прав і свобод під час репатріації кримли на історичну Батьківщину, зокрема у період з кінця 1980-х до початку 2000-х рр., а також, впливу організованого руху діаспорних організацій на політику Турецької Республіки з метою підтримки процесу репатріації кримли з боку турецької держави та суспільства, на формування схвальної суспільно-політичної думки стосовно підтримки права народу кримли на повернення до Криму.

Основна частина. Кримська діаспора Туреччини поступово формувалася протягом майже двох століть, починаючи з моменту анексії території Кримського Ханату Російською імперією у 1783 р. та закінчуючи останньою хвилею еміграції представників кримли у кінці 40-х рр. ХХ століття. Загалом можна виокремити чотири великих хвилі еміграції кримців до території тодішньої Османської Держави та сучасної Турецької Республіки: періодів 1783—1803 рр., 1856—1876 рр., 1917—1922 рр. та 1944—1949 рр. [4].

Як свідчить американський історик-кримли Кемал Карпат (1923—2019), за період між 1783 та 1922 рр. на територію сучасної Турецької Республіки переселилося біля 1,8 мільйона кримських *муа-*

джирів¹, внаслідок чого утворилася кількामільйона кримська громада [5, с. 66]. Загальновідомим фактом є те, що нині в Туреччині проживає найчисельніша у світі діаспора киримли, яка об'єднана у чисельні товариства культури та взаємодопомоги. За визначенням американського фахівця В. Сафрана, діаспорі властиві наступні риси: «1) їхні предки залишили певний справжній «центр» до двох або більше «периферійних» чи іноземних регіонів; 2) вони зберігають колективну пам'ять, візію чи міф про свою первісну батьківщину — її фізичне розташування, історію та досягнення; 3) вони вважають, що вони не сприйняті, та, можливо, не будуть повністю сприйняті суспільством, яке їх прийняло, і тому відчувають себе частково відчуженими та ізольованими від нього; 4) вони вважають свою прабабківщину справжнім, ідеальним домом та місцем, до якого вони чи їхні нащадки повернуться (або повинні) повернутися — коли це буде можливим; 5) вони вважають, що повинні, разом прихильно ставитися до утримання або відновлення їхньої первісної батьківщини, її безпеки та процвітання; та 6) у той чи інший спосіб вони й надалі пов'язані, особисто чи узагальнено, з цією батьківщиною, і їхня свідомість — як членів етнічної громади, та солідарність, значною мірою, визначаються наявністю таких відносин» [6, с. 83—99]. Звідси, найважливішою рисою, що об'єднує кримську громаду протягом століть, є колективна пам'ять про історичну Батьківщину — *Anavatan Qırım*.

На території Туреччини є кілька районів, де компактно проживають громади кримців: це райони навколо Адани, Анкари, Балікесіра, Полатли, Ескішехіра, Бурси, Кон'ї тощо. Кримська громада Туреччини є добре інтегрованою у турецьке суспільство та дала багато видатних осіб у культурі, науці, мистецтві, економіці, політиці. Однак, не усі з них воліли афішувати свою належність до киримли. Показовим є приклад нащадка Кримських монархів, видатного турецького політика Ісмаїла Сафа Гірая (1931—2011) [7], депутата парламенту чотирьох скликань, міністра громадських робіт та будівництва (1983—1989), міністра національної оборони (1989—1990) та міністра закордонних справ у 1991 р., який не виказував жодної зацікавленості щодо «кримського

питання» та не підтримував зв'язків зі своїми співвітчизниками у Туреччині [8, с. 328].

Перший осередок киримли, у сучасному розумінні громадської організації, був створений в Істанбулі у 1952 р. [9] Це було «*Kırım Türkler kültür derneği*» («Товариство культури кримських тюрків»). Перші товариства киримли створювались саме як осередки кримської культури та фольклору. Такими товариствами також були об'єднання в Анкарі та Ескішехірі, які утворилися відповідно у 1955 та 1972 роках. Так, у ст. 3 Статуту «Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків» Анкари перелічені сфери діяльності організації: це пропагування та розвиток історії, музики, мистецтва, фольклору, літератури кримських тюрків. У ст. 4 статуту передбачається можливість видання книжок, журналів, газет, брошур. Про заборону займатися будь-якою політичною діяльністю окремо підкреслюється у ст. 5 [10].

З цих трьох організацій й розпочалася розбудова розгалуженої системи кримських товариств сучасної Туреччини, що з успіхом функціонує й зараз. За твердженням провідних діячів кримської діаспори, зараз їхня громада є найорганізованішою у країні з-поміж усіх інших: кавказьких, балканських тощо. Проте об'єднання киримли Туреччини пройшли важкий шлях організаційного становлення. Дослідник історії кримської діаспори та активіст національного руху, професор Хакан Киримли згадує, що довгі роки, з моменту реєстрації товариства в Анкарі, їхня організація існувала у вигляді портфелю, де уміщалися усі її документи: «Потрібно було збирати людей, пояснювати, розповідати. Люди, хоча розмовляли рідною мовою, але нічого не знали про Крим, про його історію»². Починаючи з 1987 р. навколо осередку в Анкарі почали об'єднуватися вже існуючі організації та утворюватися нові. Сьогодні *Kırım Türkler kültür ve yardımlaşma derneği Genel Merkezi* або Генеральна Рада Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків (ТКВКТ) об'єднує 27 філій та 8 представництв у містах Туреччини і країнах Європи [11]. Крім цієї великої парасолькової організації, у різних містах країни функціонують ще 13 незалежних товариств та фондів киримли. Найвпливовішими з цих організа-

¹ Муаджир — (з мови киримли) переселенець з території колишнього Кримського Ханату до «*Aq topraq*» (світлої землі), тобто Османської Держави, як ісламської країни.

² Інтерв'ю з Хаканом Киримли (Hakan Kırmılı), записане 14.12.2018 р. у м. Анкара, Туреччина.

цій є організації Ескішехіру, Полатли та Коджаелі [12], а також *Emel Kırım Vakfı* (Кримський Фонд «Емель») [13], що базується в Істанбулі. Основною статутною метою їхньої діяльності є розвиток культури та фольклору кримли, що відображається у назвах товариств. Певною мірою це також пов'язано з військово-політичним режимом в країні, що існував у Туреччині до початку 2000-х рр., під час якого будь-яка суспільно-політична діяльність була суворо обмежена та тотально контрольована спецслужбами. Почасти, це пояснює надзвичайно обмежену джерельну базу щодо діяльності кримських товариств Туреччини. Представники кримських товариств зізнаються, що в тих умовах вони змушені були приховувати деякі аспекти своєї діяльності від турецької влади. Аби дослідити усі напрями їхньої роботи, було проведено інтерв'ювання діячів діаспори кримли: колишніх та діючих голів товариств та фондів, членів правлінь, редакторів видань діаспори, які працювали у період, що досліджувався³. Задля досягнення мети дослідження також був проведений контент-аналіз періодичних видань кримських товариств, що видавалися протягом періоду, що досліджувався: «*Emel*» (Істанбул), «*Kırım Postası*» («Кримська Пошта», Ескішехір), «*Kırım Bülten*» («Кримський Бюлетень», Анкара), «*Kalgay*» (Бурса), «*Kırım*» («Крим», Анкара) тощо.

Починаючи з 1960 р., коли група діячів кримської діаспори на чолі з адвокатом Мюстеджипом Улькюсалом (1899—1996) [14] відновила випуск журналу «*Emel*» (Прагнення) в Істанбулі, до кінця 1980-х років суспільне життя кримців точилося навкруг цього видання, яке здебільшого і формувало думку всередині громади. Місію журналу його засновники визначили як «Наукові та популярні дослідження у сферах культури, цивілізації, історії, мови, літератури, мистецтва та фольклору тюркського світу, а особливо кримли, відповідно до ідей національного руху кримли та гасла Ісмаїла Гаспрані «Єдність у мові, думках, справах» та їхнє заохочення, поширення та пропагування» [15]. Без перебільшення можна стверджувати, що журнал «Емель»

зробив вирішальний вплив на формування сучасної кримської діаспори у Туреччині, її морально-етичних цінностей та національної свідомості. За визначенням деяких діячів діаспори, існує так зване «покоління Емель» серед сьогодинішніх лідерів та активістів громади кримли Туреччини, які виховані на ідеях, що проповідував журнал: професор Хакан Киримли, голова Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків (ТКВКТ) Туреччини Мюкремін Шаїн, редакторка бюлетеню «*Kırım Bülten*» Оя Деніз Чонгар-Шаїн, представник Меджлісу кримськотатарського народу у Туреччині Зафер Каратай, члени правління ТКВКТ Тунжер та Тунджай Калкай, член правління філії ТКВКТ у м. Бурса Назіф Макас тощо⁴.

Як розповідає сьогодинішній голова *Emel Kırım Vakfı* (Кримського Фонду «Емель») та головний редактор журналу «Емель», представник Меджлісу кримськотатарського народу у Туреччині Зафер Каратай, він почав читати журнал у 11-річному віці, і саме це кардинально вплинуло на його становлення як людини, на його етнічну самосвідомість як кримця⁵.

Якщо до середини 1970-х років основною тематикою журналу були історичні теми на кшталт «відносин між Кримським Ханатом та Османської Державою» та краєзнавчі матеріали і слово «батьківщина» щодо Криму майже не використовувалося, то починаючи з 70-х років, коли через країни західної демократії до Туреччини почала надходити інформація з-за «залізної завіси» про діяльність національного руху кримли у СРСР, про відчайдушну боротьбу їхніх співвітчизників за право повернутися на історичну Батьківщину, поступово змінюється характер публікацій: «Емель» дає набагато більше матеріалів щодо поточного становища народу у місцях колишнього заслання, критикує радянську політику, зокрема стосовно репресованих народів. Так, у 1976 році великий резонанс в країні викликала помилкова но-

³ Загалом було опитано 18 відомих діячів діаспори та 1 учасник національного руху кримли у період з 15 листопада 2018 р. по 06 березня 2019 р. у містах Анкара, Бурса, Ескішехір, Невшехір, Полатли, Істанбул, Київ та Львів. Матеріали інтерв'ю зберігаються в архіві автора.

⁴ Інтерв'ю з Оя Деніз Чонгар-Шаїн (*Oya Deniz Çoңğar-Şahin*), записане 02.01.2019 р. у м. Анкара, Туреччина; . Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина; Інтерв'ю з Тунджером Калкаєм (*Tuncer Kalkay*), записане 29.11.2018 р. у м. Анкара, Туреччина; Інтерв'ю з Назіфом Макасом (*Nazif Makas*), записане 22.01.2019 р. у м. Бурса, Туреччина.

⁵ Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина

вина про смерть Мустафи Джемілева [16] внаслідок тривалого голодування у пенітенціарній установі [17, с. 3—4]. Тому, з одного боку, видання прагнуло підкреслити важливість етнічної території кримли, а з іншого — закликати кримську діаспору Туреччини підтримати власних співвітчизників в їхній боротьбі за право жити на Батьківщині. Ф. Топрак наводить слова професора Х. Киримли: «Ми хотіли відкрити (для діаспори Туреччини) трагедію кримців на історичній Батьківщині». Вона також зазначає: «Усвідомлюючи власні етнічні зв'язки та духовну спорідненість з Батьківщиною, поступово (в матеріалах журналу) відмовляються від ідентифікації як «*Kırım Türki*» (кримський турок)» [18, с. 111]. Журнал зосереджується на висвітленні боротьби активістів національного руху кримли — спочатку за право вільно повернутися на історичну Батьківщину, а потім вже за відновлення політичних та громадянських прав репатріантів-кримли у Криму, зокрема на різних аспектах соціально-економічного, політичного та культурного життя у Криму та адресує це безпосередньо до членів кримської діаспори Туреччини. Крім того, журнал «Емель» започатковував та протягом тривалого часу проводив благодійні кампанії на користь співвітчизників-репатріантів, такі як «Поверніть нам наші домівки» чи «Діти у Криму не мають помирати» [19, с. 41—49].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що саме діяльність журналу «Емель» та громадських діячів, які згуртувалися навколо нього, остаточно перетворили громаду вихідців з Криму в організовану та свідому діаспору кримли Туреччини.

Величезний вплив на діяльність кримських товариств справили інформація про Депортацію 1944 року та боротьба кримців за право повернення на історичну Батьківщину в умовах тоталітарного режиму СРСР. Першу звістку про тотальне примусове вислання народу Й. Сталіним принесли емігранти з Криму, які за сприянням ООН отримали дозвіл на переселення до Туреччини з таборів для переміщених осіб після Другої світової війни у 1948—1950 рр.⁶ У період «хрущовської відлиги» у кінці 1960-х років до Туреччини стала надходити інформація про національний рух кримли та його ненасильницьку боротьбу за право повернення до Криму, зокрема з «самвидаву».

⁶ Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

Варто зазначити, що у середовищі діаспори кримли тоді точилися дискусії з приводу характеру діяльності товариств: деякі діячі діаспори наполягали на збереженні суто культурного характеру діяльності та були проти вираження публічної підтримки національного руху кримли у колишньому СРСР. Цьому сприяла й офіційна політика Туреччини, яка під час «холодної війни» була серйозно занепокоєна ймовірністю радянського вторгнення, тому воліла не чіпати болісних питань. Так, американський дослідник Пітер Реддевей зазначав, що хоча кримці під час боротьби за власні права потребували підтримки із закордону, але, попри наявність багаточисленної кримської діаспори у Туреччині, з певних дипломатичних міркувань турецький уряд залишався осторонь до 1991 року. Натомість крихітна громада кримли Нью-Йорка зробила набагато більше для власного народу, ніж їхні турецькі родичі [20, с. 233]. Колишній голова Істанбульського кримського осередку Ніязі Еліток згадує, як наприкінці 1980-х — на початку 1990-х піддавався жорсткій критиці деяких членів товариства, які звинувачували Н. Елітока та його однодумців у політизації діяльності організації⁷. А колишній голова Ескішехірського товариства культури та взаємодопомоги кримли професор Наджи Екем і зараз впевнений, що цей вибір був правильний: «Політикою [ми] не займалися. У відповідності до заповітів Мустафи Кемаля Ататюрка, Ісмаїла Гаспрала, займалися тільки кримською культурою, кримським фольклором». На користь правильності цього вибору професор наводить приклад, коли після чергового військового перевороту у 1970-х рр. діяльність усіх громадських організацій у Туреччині була заборонена, але тільки не їхнього товариства, що за статутом займалося суто вивченням та пропагуванням фольклору та культури «кримських тюрків»⁸.

Але вирішальну роль у зміні пріоритетів у діяльності кримської діаспори Туреччини відіграв початок процесу репатріації раніше депортованого народу з місць колишнього заслання у 1987 р. під час «горбачовської перебудови», що настала у СРСР. Відомо, що для кримців остаточною поштовхом до дій

⁷ Інтерв'ю з Ніязі Елітоком (*Niyazi Elitok*), записане 26.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

⁸ Інтерв'ю з Наджі Екемом (*Naci Ekem*), записане 07.02.2019 р. у м. Ескішехір, Туреччина.

стали події, що відбулися після масових акцій протесту у Москві влітку 1987 року. Тоді як до активістів національного руху, так і до пересічних кримли прийшло усвідомлення, що повернення на Батьківщину залежить, у першу чергу, від них самих, а не від дій радянського уряду [21, с. 135—137]. Попри економічні негаразди, дискримінаційну політику та свавілля кримської посткомуністичної влади, вороже ставлення російськомовного населення, здебільшого мігрантського походження, кримли стали масово повертатися з місць колишнього заслання та інших регіонів колишнього Радянського Союзу до Криму, і цей процес вже неможливо було спинити. Загальновідомим є факт, що процес репатріації та облаштування раніше депортованих проходив у вкрай складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах [22]. З моменту падіння «залізної завіси» — у часи «перебудови» — встановлюються перші прямі контакти між представниками діаспори Туреччини та учасниками національного руху в СРСР, і інформація про ситуацію народу кримли у місцях колишнього заслання, про його боротьбу за власні права стала надходити набагато оперативніше та у більшому обсязі. Журнал «Емель» намагався у ті часи якомога ретельніше висвітлювати усі аспекти життя та події у Радянському Союзі, що стосувалися їхнього народу. Так, до діяльності редакції журналу долучилися співвітчизники, які змушені були емігрувати до Туреччини з Болгарії у 1989 р. внаслідок так званого «Відроджувального процесу» [23] та володіли російською мовою. Вони оперативно перекладали інформацію, що надсилалася активістами національного руху кримли та містилася у радянських ЗМІ⁹. Важливим джерелом інформації була газета «Ленин байрагы» (Ленінський прапор), що видавалася в Узбецькій РСР мовою кримли [24, с. 116—139].

Майже усі діячі діаспори, що були проінтерв'ювані, відмічали, що відчайдушна боротьба їхніх співвітчизників за право повернутися та жити на власній Батьківщині, готовність до самопожертви, надзвичайно важкі умови, в яких доводилося облаштовуватися репатріантам у Криму, стала потужним емоційним чинником, який спонукав діаспорян Туреччини до активних дій. Так, колишній голова ТКВКТ Тун-

джер Калкай зазначив: «Звичайно, ми не могли залишитися осторонь, коли наші співвітчизники у Криму були у біді»¹⁰.

Бажання допомогти власним співвітчизникам у Криму, які знаходилися у надзвичайно скрутному становищі, було чи не головним чинником для кримської діаспори Туреччини, аби вплинути на владу країни, щоби якимось чином полегшити становище репатріантів на історичній Батьківщині. Чи не усі з опитаних діячів турецької діаспори свій перший візит до Криму здійснили у 1987—1991 рр. Ці візити також стали дуже потужним емоційним чинником, що мотивував діаспору до активних дій. Н. Еліток згадує про свій перший візит до Криму: «Свій перший візит до Криму здійснив у травні 1988 р. Хотів побачити Крим. Коли з борту теплоходу побачив Аювдаг — сплакнув. Зі мною була уся родина, дочці було тоді чотири роки. Рідний Кезлев (зараз — м. Євпаторія) відвідати не вдалося, оскільки це були радянські часи. Ми були в Ялті. Перед поїздкою ми повідомили про свій приїзд і до Ялти, з нами зустрівся приїхав Мустафа Абдуджеміль Киримоглу (М. Джемілев)»¹¹. У свою чергу, З. Каратай відзначає емоційну атмосферу, що панувала тоді серед групи кримців Туреччини, які прибули на історичну Батьківщину вперше у житті: «Було велике душевне піднесення. Усі надзвичайно хвилювалися. Перед тим, як зійти із судна на кримську землю, ми зробили *abdest*¹². Ми ж не могли просто так зустрітися з Батьківщиною!»¹³. Багато хто з діаспорян скористався можливістю відвідати відбірковий футбольний матч до чемпіонату світу між збірними СРСР та Туреччини, що проводився у м. Сімферополі 15 листопада 1989 р., аби побачити *Anavatan* (Батьківщину-Мати). Для цього серед кримської громади Туреччини була зорганізована ціла заохочувальна кампанія. Крім того, тоді за закликом діаспори, знову ж таки, скориставшись футбольним матчем, Крим відвідали журналісти провідних турецьких газет, аби зустрі-

¹⁰ Інтерв'ю з Тунджером Калкаєм (*Tuncer Kalkay*), записане 29.11.2018 р. у м. Анкара, Туреччина.

¹¹ Інтерв'ю з Ніязі Елітоком (*Niyazi Elitok*), записане 26.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

¹² Ритуальне обмивання в Ісламі, що є обов'язковою умовою для здійснення намазу, тавафу, дотику до Корану і бажаним при виконанні інших видів поклоніння.

¹³ Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

тися з тодішнім головою Організації Кримськотатарського національного руху (ОКНР) М. Джемільєвим, щоби отримати інформацію щодо становища народу кримли «з перших рук» та побачити ситуацію у Криму на власні очі. Наслідком цього стали публікації про ситуацію у Криму та проблеми репатріантів у найвпливовіших турецьких газетах *Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Hürriyet*, *Türkiye*, *Zaman* [25, с. 55—56].

Саме з цього почалася активна співпраця діаспори з національним рухом кримли та діаспора зайняла своє важливе місце у ньому. З. Каратай зазначає, що під час вже згаданого, першого візиту у 1988 р., представники діаспори передали зібрані кошти на підтримку ОКНР: «Ми допомагали системно. Ми ж розуміли, що активісти мають якось жити, якось працювати, на чомусь їздити. Тому передавали гроші на придбання автомобілів, будівель, офісної техніки»¹⁴. Так, на придбання першої будівлі Меджлісу кримськотатарського народу, що розташовувалася у приватному секторі Сімферополя, на вулиці Жидкова, кошти зібрані саме турецькі підприємці-кримли¹⁵. Дж. Ічтен, у свою чергу, пояснює, яким чином Істанбульський осередок допомагав спочатку ОКНР, а згодом структурам *Qırım Milliy Meclis* [26]: «Щорічно ми закликали як наших співвітчизників, так і турків приносити жертву на *Qurban Bayram*¹⁶ саме у Криму, аби підтримати кримців, проявити солідарність з ними. Вартість жертвовної тварини у Туреччині є доволі високою. У Криму тварини були значно дешевші. На зібрані кошти ми приносили жертву від імені людей, роздавали м'ясо нужденним, а цю різницю між вартістю тварини у Туреччині та Криму передавали на підтримку Меджлісу (кримськотатарського народу)». Дж. Ічтен пишається тим фактом, що, за твердженням багаторічного лідера Меджлісу кримськотатарського народу М. Джемільєва, найбільший внесок на розвиток національного руху зробило саме Істанбульське товариство

¹⁴ Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

¹⁵ Інтерв'ю з Ісметом Юкселем (*İsmet Yüksel*), записане 01.03.2019 р. у м. Києві, Україна.

¹⁶ Свято жертвопринесення, одно з двох головних свят в Ісламі. Під час свята мусульмани приносять у жертву тварин (курбан) у пам'ять про Пророка Авврама (Ібрагіма), який мав принести у жертву свого сина Ісаака (Ісмаїла).

культури та взаємодопомоги¹⁷. За свідченням генерального секретаря Всесвітнього конгресу кримських татар Намика Кемала Баяра, згідно із записами книг рішень ЗЦ ТКВКТ, загальна сума зібраних коштів, що були спрямовані на допомогу репатріантам-кримли, складає більше ніж 5 мільйонів доларів США¹⁸.

З кінця 1990-х рр. участь представників діаспори Туреччини в усіх значних подіях суспільно-політичного життя Криму стає обов'язковим та незмінним атрибутом: відзначення релігійних та фольклорних свят, сесії Курултаю кримськотатарського народу [27], 18 травня. Поступово серед кримців Туреччини зростає бажання, аби їх не сприймали тільки як «грошовий мішок» та вони мали більший вплив на процес прийняття рішень всередині національного руху кримли [8, с. 347]. У 1995 р. для більшої координації з представницькими органами кримли та здійснення певного контролю щодо наданої допомоги до Криму навіть був спрямований спеціальний представник діаспори Туреччини, активіст товариства Анкари Ісмет Юксель, який висловив бажання жити на історичній Батьківщині та осісти у Криму¹⁹. Згодом І. Юксель зайнявши власне поважне місце серед національного руху, вже сам ініціював багато корисних проєктів: відродження народних ремесел, підтримка освіти рідною мовою, соціальні проєкти, створення дому-музею Ісмаїла Гаспринського у Бахчисараї, створення *Qırım Haber Ajansi* (Агенція «Кримські Новини») тощо²⁰.

Варто відзначити, що одним із найважливіших завдань турецької діаспори була активна співпраця з ЗМІ, оскільки активісти товариств справедливо вважали, що розповсюдження правдивої інформації стосовно «кримського питання» сприятиме полегшенню процесів повернення та облаштування репатріантів-кримли у Криму, відновленню їхніх прав у повному обсязі. У цій сфері зусилля діаспорних організацій були спрямовані у двох напрямках: 1) розвиток

¹⁷ Інтерв'ю з Джемільємом Ічтеном (*Celâl İçten*), записане 15.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

¹⁸ Інтерв'ю з Намиком Кемалом Баяром (*Namık Kemal Bayar*), записане 20.12.2018 р. у м. Анкара, Туреччина.

¹⁹ Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

²⁰ Інтерв'ю з Ісметом Юкселем (*İsmet Yüksel*), записане 01.03.2019 р. у м. Києві, Україна.

власних видань; 2) співпраця з друкованими та електронними ЗМІ Туреччини.

Історія періодичних видань товариств кримли Туреччини починається у 1992 р., коли група діячів діаспори з Анкари та Полатли на чолі з адвокатом Унсалом Акташем заснувала журнал «*Kırım*» («Крим»). Згодом ще кілька товариств у різних куточках Туреччини також почали видавати власні журнали: у 1993 р. молодіжні активісти ТКВКТ в Анкарі започаткували видання «*Kırım Bülten*» (тобто, Кримський Бюлетень) [2, с. 357], у січні 1994 р. вийшло перше число журналу «*Bahçesaray*» (тобто, «Бахчисарай») Істанбульської філії ТКВКТ, у жовтні того ж року почав виходити спочатку бюлетень, а згодом журнал «*Kalğay*» філії ТКВКТ у Бурсі, названий на згадку про посаду спадкоємця трону у Кримському Ханаті — *qalğa-sultan* [28], Ескішехірське товариство культури та взаємодопомоги кримських тюрків заснувало журнал «*Kırım Postası*» (тобто, «Кримська Пошта») у червні 1998 р. Кожне число з цих видань того часу містило інформацію чи то про події на історичній Батьківщині, чи то про кампанію або акцію на користь співвітчизників у Криму.

Про важливість такого каналу розповсюдження інформації для кримських товариств свідчила, наприклад, подяка у журналі «*Bahçesaray*» 6 тисячам читачів у 20 країнах світу, які безкоштовно отримували видання. Серед адресантів, яким розсилалися свіжі числа були приватні особи, громадські об'єднання, бібліотеки, університети тощо [29, с. 2].

Українська дослідниця Гаяна Юксель вказує, що «в сучасних умовах досягнення ефективних результатів в роботі національних товариств неможливо без скоординованої роботи, зокрема й у сфері мас-медіа, що стало підставою для відкриття власних друкованих органів, які дозволяють регулярно інформувати громадськість про свою роботу. Серед основних причин, що вплинули на формування даного типу періодики у медіа-просторі Туреччини, потрібно відзначити ріст національної самосвідомості, інтересу до історичного минулого, розширення зв'язків з історичною Батьківщиною, ... відкритість кордонів» [30, с. 68—71].

Якщо проаналізувати зміст періодичних видань кримських товариств того часу, можна виокремити кілька важливих функцій, що вони виконували: 1) інформаційна — видання інформували громади про ді-

яльність товариств та новини громади, про ситуацію у Криму та становище народу, який облаштовувався там; 2) соціальна — видання слугували інструментом для згуртування та соціальної мобілізації членів громад; 3) просвітницька — у виданнях друкувалися історичні та етнографічні матеріали; 4) організаційна — використовуючи видання, товариства організовували заходи, оголошували про благодійні кампанії та конкурси; 5) рекламна — видання сприяли просуванню підприємницької діяльності членів громад.

На додачу до цієї діяльності, діаспорні організації намагалися активно співпрацювати з турецькими ЗМІ як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні задля підвищення поінформованості турецького суспільства стосовно проблем народу кримли, створення позитивної суспільної думки та атмосфери солідарності з кримли, які борються за власні права. Активісти кримських товариств давали численні інтерв'ю представникам ЗМІ, зорганізували прес-конференції, запрошували журналістів на свої заходи, спонсорували поїздки представників мас-медіа до Криму, виступали на радіо та телебаченні, та навіть створювали власний медіапродукт, як відомий турецький журналіст та режисер, керівник Істанбульського офісу *Türkiye Radyo Televizyon Kurumu* (державна Телерадіокомпанія Туреччини), Зафер Каратай [31, с. 44—45].

Співпраця зі ЗМІ була важлива для кримських товариств ще й тому, що діаспора хотіла подвинути турецьку державу на більшу активну позицію щодо братнього до турецької нації народу кримли. Як згадувалося вище, у часи протистояння країн Заходу та СРСР «кримське питання» було темою «табу» у Туреччині. Професор П. Реддевей зокрема зазначав щодо цієї ситуації: «Незважаючи на безумовну справедливість їхньої справи, яка справляла велике враження, як дисидентів у Радянському Союзі, так і на іноземців, кримці ймовірно, не могли реально сподіватися на потужну підтримку з-за кордону. Їхнє природне лобі у Сполучених Штатах було занадто малим, а у Туреччині — суворо контрольовано, і обидва ключових уряди, турецький та радянський, робили вигляд, що існуюча ситуація є прийнятною» [20, с. 234].

Значну роль у процесі активізації та об'єднання кримської громади Туреччини відіграло обрання головою Товариства культури та взаємодопомоги

кримських тюрків авторитетного турецького політика та державного діяча кримського походження Амета Іхсана Кирилми (1920—2011) [32] у 1987 р. А.І. Кирилми, який походив з родини багчасарайського шейха Ак'сейіда Мемета-ефенді, був близьким соратником видатного турецького державного діяча Сулеймана Деміреля (1924—2015) та набув великого політичного досвіду та авторитету, як один з засновників Демократичної партії, депутат Великих Національних Зборів Туреччини чотирьох скликань та міністр туризму, а пізніше як заступник голови Товариства Червоного Півмісяця Туреччини. Він зумів об'єднати розрізнені кримські земляцтва, що існували у різних кутках країни та дати поштовх створенню нових організацій під дахом товариства в Анкарі. До того ж, А.І. Кирилми намагався використовувати свій авторитет та зв'язки серед істеблшменту Туреччини, аби, по-перше, зміцнити позиції як очолюваного ним кримського товариства, так і, в цілому, громади кирилми в країні; по-друге, підняти питання підтримки національного руху кирилми на найвищий політичний рівень Туреччини²¹.

Саме завдяки зусиллям представників кримської діаспори національний лідер кирилми М. Джемільєв отримав почесне прізвище *Kırımoğlu* (Син Криму) та став національним героєм Туреччини і тюркського світу, його стали приймати на найвищому державному рівні як главу держави. Через що виникали дипломатичні непорозуміння між Україною та Туреччиною, Росією та Туреччиною. Так, серед 21 іноземної парламентської делегації, які були запрошені на урочистості з нагоди 72-ї річниці Великих Національних Зборів Туреччини 21 квітня 1992 р. була запрошена і делегація Меджлісу на чолі з М. Джемільєвим. Рефат Чубаров, який також був у складі делегації, розповідав про кумедний епізод, що трапився на урочистостях: «Голова Верховної Ради України Іван Плющ на чолі парламентської делегації України заходить до приміщення у готелі «Гілтон» в Анкарі, де відбувався прийом, бачить наші з Мустафою-ага *qalraqları*²² і, не повіривши власним очам, ошелешений відступає на крок за автоматичні розсувні двері. ... Знову заходить, знову

дивиться та пересвідчується, що це дійсно ми. Треба сказати, що незадовго до цього, у березні, пройшли акції протесту «Київ-92» [37]. Потрібно сказати, що ми там були увесь час вдягнені у *qalraq*. Були дуже важкі перемовини з керівництвом України, зокрема з Плющем. Тому він зовсім не очікував нас тут побачити». Р. Чубаров також згадує, що МЗС України навіть надіслала ноту протесту Турецькій Республіці через запрошення делегації Меджлісу на цій захід. Але, завдяки цьому заходу Л. Плющ зрозумів рівень авторитету представницького органу кирилми, та очільникам Меджлісу вдалося знайти певні «точки дотику» з ним. Крім того, тоді на прес-конференції журналіст російської газети «Ізвестія» запитав виконуючого обов'язки глави держави, тодішнього прем'єр-міністра Туреччини С. Деміреля, чому серед парламентських делегацій присутні представники «невизнаної організації» — Меджлісу. С. Демірель на це відповів, що кирилми є одним з народів світу, які найбільш постраждали у ХХ столітті, і М. Джемільєв, який присутній тут, відомий в усьому світові своєю ненасильницькою боротьбою за права кримців та є Нельсоном Манделю тюркського світу²³.

Так само ретельно кримська діаспора підготувала перший візит М. Джемільєва як Голови Меджлісу кримськотатарського народу до Туреччини у лютому 1992 р. Візит відбувався у надзвичайних умовах: варто сказати, що на шляху від Істанбулу до Анкари його, як героя, зустрічали тисячі співвітчизників. З. Каратай згадує, що колона, що супроводжувала голову меджлісу, складалася з приблизно 600 автомашин та розтягнулася більш ніж на п'ять кілометрів²⁴. Турецька Республіка також приймала М. Джемільєва на найвищому державному рівні. Серед вищих посадових осіб та провідних політиків країни, які зустрічалися з ним, були: президент Тургут Озал, голова парламенту Хюсаметтін Джіндорук, прем'єр-міністр Сулейман Демірель, віцепрем'єр та лідер Соціально-Демократичної Народницької партії Ердал Іноню, державні міністри Орхан Кілерджіоглу та Екрем Джейхун, міністр внутрішніх справ Ісмет Сезгін, міністр національної освіти Коксал

²¹ Інтерв'ю з Тунджером Калкаєм (*Tuncer Kalkay*), записане 29.11.2018 р. у м. Анкара, Туреччина.

²² *Qalraq* (к'алпак') — кримський чоловічий головний убір зі смушки.

²³ Інтерв'ю з Рефатом Чубаровим, записане 23.03.2019 р. у м. Львові, Україна.

²⁴ Інтерв'ю з Зафером Каратаєм (*Zafer Karatay*), записане 30.01.2019 р. у м. Істанбул, Туреччина.

Топтан, лідер партії *Anavatan* (Батьківщина) Месут Йилмаз, лідер Націоналістично-робітничої партії Альпарслан Тюркеш, лідер Демократичної лівої партії Бюлент Еджевіт, губернатори провінцій та міські голови. За 16 днів перебування у Туреччині голова Меджлісу мав численні зустрічі з кримськими громадами, громадськістю, інтелігенцією, засобами масової інформації [33, с. 1—32].

З того часу представники діаспори кримли активно лобіюють інтереси народу кримли в уряді та політичних колах Туреччини. Як підкреслюють діячі діаспори, жодне рішення турецького уряду чи парламенту, університетів чи фондів, політичних партій чи громадських об'єднань, на користь кримли, не відбулося без промови з боку діаспори. В цей процес були залучені і політики кримського походження, які представляли різні політичні сили. Варто зазначити, що у новітній історії Турецької Республіки не було жодного періоду, коли б представники кримської громади не були присутні у складі парламенту чи уряду. Колишній депутат парламенту двох скликань та керівник організації Партії Націоналістичного Руху провінції Бурса Неджаті Озенсой [34] зазначав: «Ми [кримли-депутати парламенту Туреччини] представляли різні партії, але стосовно питання Криму у нас не було розбіжностей». Політик також підкреслив, що ніколи не приховував власну належність до кримців, змолоду бере активну участь у роботі місцевого товариства та намагався нагадувати колегам про «кримське питання»: «Кожне 18 травня (День пам'яті жертв Депортації кримли) я виходив на трибуну парламенту, аби пояснити значення цього дня для кримців»²⁵.

Варто зазначити, що діаспора Туреччини намагалася також встановити контакти з дипломатичними місіями України, вплинути на українську державу через громадськість, турецьких політиків кримського походження для вирішення питань своїх співвітчизників у Криму. Так, товариства запрошували українських дипломатів на святкування та визначні події [35, с. 5], Іstanbulський осередок допомагав облаштуватися новоствореному Генеральному консульству України²⁶, урядовці та парламентарії бра-

ли участь у перемовинах та візитах до України²⁷. На жаль, усі зусилля кримських товариств не знаходили позитивної реакції, а часто-густо представники стикалися з ворожим відношенням до кримців Туреччини з боку українських дипломатів²⁸.

Політика Турецької Республіки не була побудована суто щодо народу кримли, а розглядалася у контексті загальнотюркської солідарності і допомозі братньому народові та була обумовлена кількома чинниками: багатовіковою спільною історією, наявністю кількомільйонної кримської діаспори, трагічною долею народу кримли. Р. Чубаров зазначив, що саме з початком діяльності місії *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)*, тобто Турецької агенції із співробітництва та розвитку, через яку турецький уряд впроваджував проекти з технічної допомоги в Україні, зокрема на території Автономної Республіки Крим, надання допомоги набуло планового та системного характеру²⁹. З 1995 р., коли розпочав роботу Кримський офіс *TİKA*, до 2013 р. був реалізований 171 проект, метою 100 з яких було відродження та підтримка культури кримли, крім того, були впроваджені проекти на підтримку освіти рідною мовою, облаштування репатріантів [36]. Питома частина цих проектів була ініційована представниками кримської діаспори. Так, раніше згадуваний активіст кримської діаспори Туреччини І. Юксель був призначений на посаду заступника координатора Кримського офісу *TİKA*³⁰.

У свою чергу, діяльність самих кримських товариств Туреччини з надання фінансової та моральної підтримки репатріації кримли, відродженню культури та релігії на Кримському півострові включала у себе багато аспектів: розповсюдження інформації для створення схвальної суспільної думки, кампанії зі збору коштів, опіка над студентами з Криму, реставрація та будівництво культових споруд, представлення інтересів народу в усіх сферах суспільно-політичного життя та економіки, лобіювання в уряді та парламенті тощо. Усі діячі кримської діаспори, які були проінтерв'ювані, відмічали, що діаспорні орга-

²⁵ Інтерв'ю з Неджаті Озенсой (Necati Özensöy), записане 21.01.2019 р. у м. Бурса, Туреччина..

²⁶ Інтерв'ю з Джелялом Ічтенем (Celâl İçten), записане 15.01.2019 р. у м. Іstanbul, Туреччина.

²⁷ Інтерв'ю з Неджаті Озенсой (Necati Özensöy), записане 21.01.2019 р. у м. Бурса, Туреччина.

²⁸ Інтерв'ю з Реджепом Шеном (Reser Şen), записане 07.02.2019 р. у м. Ескішехір, Туреччина.

²⁹ Інтерв'ю з Рефатом Чубаровим, записане 23.03.2019 р. у м. Львові, Україна.

³⁰ Інтерв'ю з Ісметом Юкселем (İsmet Yüksel), записане 01.03.2019 р. у м. Києві, Україна.

нізації намагалися зробити усе, що було в їхніх силах заради повернення та облаштування раніше депортованого народу на історичній Батьківщині, відновлення громадянських прав та свобод, відродження та розвитку культури та рідної мови. Усі, без винятку, діячі кримської діаспори в інтерв'ю відзначали масовий характер руху з підтримки повернення репатріантів-киримли, відродження мови та культури, що охопив кримську громаду Туреччини. Колишній голова Ескішехірського товариства культури та взаємодопомоги Месут Ор відзначав: «Усі чвари, політичні розбіжності чи комерційні конфлікти залишалися за порогом товариства. Тут ми були усі кримцями»³¹.

Висновки. У кінці 1980-х — на початку 2000-х рр. значно активізується організоване життя кримської діаспори Туреччини. Виникає розгалужена мережа громадських організацій киримли, яка з трьох товариств зросла до кількох десятків. Дуже підвищується національна самосвідомість громад киримли, зростає інтерес до історії та культури історичної Батьківщини — Криму. Основним чинником активного розвитку національного руху киримли у Туреччині є початок процесу репатріації народу киримли з місць колишнього заслання до Криму. Відчайдушна боротьба кримців за право повернення до Криму — готовність до самопожертви, надзвичайно важкі умови, в яких доводилося облаштовуватися репатріантам у Криму — стала сильним емоційним чинником для створення потужного руху солідарності з народом киримли як серед діаспори Туреччини, так і серед турецького суспільства. Одночасно кримська діаспора намагається не тільки мобілізувати саму кримську громаду, але й різними шляхами вплинути на суспільно-політичні кола Туреччини задля прийняття позитивних рішень на користь народу киримли: через ЗМІ, громадськість, власних співвітчизників, що представлені у представницьких та виконавчих органах країни усіх рівнів, а також лобістськими діями в парламенті та уряді. Поступово діаспора займає своє важливе місце у національному русі киримли та наприкінці 1990-х зростає її вплив на процеси, що відбуваються у Криму. Внесок кримської діаспори Туреччини у відродження та розвиток культури, мови, мистецтва киримли в умовах економічної кризи, складної суспільно-політичної ситуації в

Криму та Україні наприкінці 1990-х та на початку 2000-х років часто-густо був вирішальним.

1. Arabacı H.M. Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Türkiye'de Bulunan Kırım Dernek ve Vakıflarının Önemi. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. 2006. 198 s. URL: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/41902.pdf> (дата звернення: 04.10.2019).
2. Aydın F.T. Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining Émirgré, Exile, Diaspora and Transnational Movements of the Crimean Tatars, thesis for a Doctor of Philosophy in Political Science. *University of Toronto*. 2012. S. 443. URL: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/67253/1/Aydin_Filiz_T_201211_PhD_thesis.pdf (дата звернення: 23.06.2018).
3. Омельченко Г. Як не хотіли порушувати кримінальну справу щодо геноциду кримськотатарського народу. Частина 3. *Аналітика*. URL: <http://analitica.kiev.ua/invest/extra/7469-yak-ne-hotli-porushuvati-krimnalnu-spravu-schodo-genocidu-krimskotatarskogo-narodu-chastina-3.html> (дата звернення: 24.07.2019).
4. Аблятіфов Р.М. (2019). Кримська діаспора на території сучасної Туреччини: від анексії Криму до II Світової війни. *East European Review on Contemporary Issues*. 2019. Vol. 1. № 1. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/624163.pdf> (дата отримання: 11.09.2019).
5. Karpat K. *Ottoman Population 1830—1914. Demographic and Social Characteristics*. University of Madison-Wisconsin, 1985. 244 s.
6. Safran W. Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 1991. Vol. 1. № 1. Spring. P. 83—99. URL: <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/3.%20Safran%20Diasporas%20in%20Modern%20Society.pdf>.
7. Safa Giray. *Вікіпедія*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Safa_Giray (дата звернення: 24.07.2019).
8. Eren N. (1998). Crimean Tatar communities abroad. In *Tatars of Crimea. Return to the Homeland*. Ed. by E.A. Allwourth. Duke University Press, Durham and London. S. 323—351.
9. Історія. *Офіційна сторінка Істанбульської філії Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків*. URL: <http://istanbulkirim.org/hakkimizda/tarihce/> (дата звернення: 04.04.19).
10. Статут. *Офіційна сторінка Істанбульської філії Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків*. URL: <http://istanbulkirim.org/hakkimizda/tuzuk/> (дата звернення: 04.04.19).
11. Про організацію. *Офіційна сторінка Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків*. URL: <http://www.kirimdernegi.org.tr/dernek/teskilat> (дата звернення: 09.07.2019).

³¹Інтерв'ю з Месутом Ором (Mesut Ög), записане 07.02.2019 р. у м. Ескішехір, Туреччина

12. Офіційна сторінка Товариства культури та взаємодопомоги кримських тюрків *Ескішехіру*. URL: <http://kosaelikirim.org/> (дата звернення: 09.07.2019).
13. Офіційна сторінка Фонду досліджень та промоції тюркської культури «Емель». URL: <http://emelvakfi.org/> (дата звернення: 16.04.2019).
14. Мустеджиб Улькюсал. *Вікіпедія*. URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Müstecip_Ülküsal (дата звернення: 23.06.2019).
15. Про Кримський Фонд «Емель». Офіційна сторінка Фонду досліджень та промоції тюркської культури «Емель». URL: <http://emelvakfi.org/emel-kirimvakfi-hakkinda/> (дата звернення: 16.04.19).
16. Мустафа Джемільєв. *Вікіпедія*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Dzhemilev (дата звернення: 16.04.19).
17. Ülküsal M. Kırımlı şehit Mustafa Cemiloğlu. *Emel*. 1976. № 93. С. 3—4.
18. Toprak F. (2013). Perception of Homeland Among Crimean Tatar Diaspor Living in Turkey as Reflected on the Diaspora Journal Emel. Thesis for a Master of Science. *Middle East Technical University*. 152 s. URL: http://ansamblperegrinus.pl/uploads/artykuly/perception_of_homeland_among_crimean_tatar_diaspora_living_in_turkey_feyza_toprak.pdf (дата звернення: 23.06.19).
19. Evimizi geri verin. *Emel*. 1992. № 3—4. С. 41—49.
20. Reddaway P. The Crimean Tatar drive for repatriation. In *Tatars of Crimea. Return to the Homeland*. Ed. E.A. Allwourth. Duke University Press, Durham and London. S. 226—236.
21. Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское движение. Том 1. История. Проблемы. Перспективы. Москва, 1992. 331 с.
22. Червонная С. Крымскотатарское национальное движение (1994—1996). Москва. URL: <http://tatar-history.narod.ru/krim-tatar.htm> (дата звернення: 24.06.19).
23. Bulgarisation. *Вікіпедія*. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bulgarisation> (дата звернення: 25.07.2019).
24. Kahraman A. The Crimean Tatar National Movement in the publications of inner and outer diaspora: Lenin Bayragı, Emel and Dergi. Thesis Master of Science. *METU*, 2014. URL: <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617563/index.pdf> (дата звернення: 15.07.2019).
25. Türk gazeteceleri Kırım'da. *Emel*. 1989. № 175. С. 55—56.
26. Меджліс кримськотатарського народу. *Вікіпедія*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mejlis_of_the_Crimean_Tatar_People (дата звернення: 15.07.2019).
27. Курултай кримськотатарського народу. *Вікіпедія*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Qurultay_of_the_Crimean_Tatar_People (дата звернення: 15.07.2019).
28. Калга. *Вікіпедія*. URL: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kalga> (дата звернення: 15.07.2019).
29. Bahçesaray. 2005. № 34. С. 2.
30. Юксель Г.З. Современная пресса крымскотатарской диаспоры: функциональный аспект. *Культура народов Причерноморья*. 2014. № 274. С. 68—71.
31. «Kırım belgesi» TRT-2'de yayımlanıyor. *Emel*. 1994. № 201. С. 44—45.
32. Ахмед Іхсан Киримли. *Вікіпедія*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmed_ihsan_Kırımlı (дата звернення: 02.02.19).
33. Karatay Z. Kırım Tatar Milli Meclisi başkanı ve Meclis heyetinin Türkiye ziyareti. *Emel*. 1992. № 188. С. 1—32.
34. Necati Özensoy. *Вікіпедія*. URL: https://tr.wikipedia.org/wiki/Necati_%C3%96zensoy (дата звернення: 02.08.2019).
35. Ukrayna Büyükelçisi konuğumuz oldu. *Kırım Postası*. 2000. № 10. С. 5.
36. Tika'nın Kırım'daki Faaliyetleri Devam Ediyor. URL: <https://3dkonut.com/tikanin-kirimdaki-faaliyetleri-devam-ediyor/haberi> (дата звернення: 17.06.2019).
37. «К 20-летию акции «Киев-92». URL: <https://avdet.org/ru/2012/03/26/k-20-letiyu-aktsii-kiev-92-2/> (дата звернення: 29.07.2019).

REFERENCES

- Arabaci, H.M. (2006). The importance of the Crimean associations and foundations in Turkey in the view of the Turkic history and culture. PhD thesis. *The History Department, the Institute of Social Sciences, the Istanbul University*. Istanbul. Retrieved from: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/41902.pdf> (Last accessed: 04.10.2019) [in Turkish].
- Aydin, F.T. (2012). Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining Emirgre, Exile, Diaspora and Transnational Movements of the Crimean Tatars. PhD thesis. *Department of Political Science, the University of Toronto*. Toronto. Retrieved from: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/67253/1/Aydin_Filiz_T_201211_PhD_thesis.pdf (Last accessed: 23.06.2018).
- Omelchenko, G. (2009). How they did not open a criminal case on the genocide against the Crimean Tatar nation. *Analityka (Analytics) (Part of 3)*. Retrieved from: <http://analytica.kiev.ua/invest/extra/7469-yak-ne-hotli-porushuvati-kriminalnu-spravu-schodo-genocidu-krimskotatarskogo-narodu-chastina-3.html> (Last accessed: 24.07.2019) [in Ukrainian].
- Ablyatifov, R.M. (2019). The Crimean diaspora on the territory of the modern Turkey: from the annexation of Crimea to the World War II. *East European Review on Contemporary Issues, 1 (Vol. 1)*. Retrieved from: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/624163.pdf> (Last accessed: 11.09.2019) [in Ukrainian].
- Karpat, K. (1985). *Ottoman Population 1830—1914. Demographic and Social Characteristics*. University of Madison-Wisconsin.
- Safran, W. (1991, spring). Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies, 1 (Vol. 1, pp. 83—99)*. Retrieved

- from: <http://europeofdiasporas.eu/sites/default/files/posts/files/3.%20Safran%20Diasporas%20in%20Modern%20Society.pdf> (Last accessed: 10.08.2019).
- Safa Giray. *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Safa_Giray (Last accessed: 24.07.2019).
- Eren, N., & Allwourth, E.A. (Ed.). (1998). Crimean Tatar communities abroad. In: *The Tatars of Crimea. Return to the Homeland*. Duke University Press, Durham and London.
- History. *The official page of the Istanbul branch of the Association of culture and mutual aid of the Crimean Turks*. Retrieved from: <http://istanbulkirim.org/hakkimizda/tarihce/> (Last accessed: 04.04.19) [in Turkish].
- Memorandum of the association. *The official page of the Istanbul branch of the Association of culture and mutual aid of the Crimean Turks*. Retrieved from: <http://istanbulkirim.org/hakkimizda/tuzuk/> (Last accessed: 04.04.19) [in Turkish].
- About the organization. *The official page of the Association of culture and mutual aid of the Crimean Turks*. Retrieved from: <http://www.kirimdernegi.org.tr/dernek/teskilat> (Last accessed: 09.07.2019) [in Turkish].
- The official page of the Association of culture and mutual aid of the Crimean Turks of Eskişehir*. Retrieved from: <http://kocaelikirim.org/> (Last accessed: 09.07.2019) [in Turkish].
- The official page of the Emel Foundation for Researches and Promotion of the Turkic culture*. Retrieved from: <http://emelvakfi.org/> (Last accessed: 16.04.2019) [in Turkish].
- Mustecip Ulkusal. *Wikipedia*. Retrieved from: https://tr.wikipedia.org/wiki/Mustecip_Ulkusal (Last accessed: 23.06.2019) [in Ukrainian].
- About the Crimean Emel Foundation. *The official page of the Emel Foundation for Researches and Promotion of the Turkic culture*. Retrieved from: <http://emelvakfi.org/emel-kirim-vakfi-hakkinda/> (Last accessed: 16.04.19) [in Turkish].
- Mustafa Dzhemilev. *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Dzhemilev (Last accessed: 16.04.19) [in Ukrainian].
- Ulkusal, M. (1976). The Crimean martyr Mustafa Cemiloglu. *Emel (The Aspiration)*, 93, 3—4 [in Turkish].
- Toprak, F. (2013). Perception of Homeland Among Crimean Tatar Diaspor Living in Turkey as Reflected on the Diaspora Journal Emel. Thesis for a Master of Science. *The Department of Eurasian Studies, Middle East Technical University*. Retrieved from: http://ansamblperegrinus.pl/uploads/artykuly/perception_of_homeland_among_crimean_tatar_diaspora_living_in_turkey_feyza_toprak.pdf (Last accessed: 23.06.19).
- (1992). Return our home. *Emel (The Aspiration)*, 3—4, 41—49 [in Turkish].
- Reddaway, P., & Allwourth, E.A. (Ed.). (1998). The Crimean Tatar drive for repatriation. In: *The Tatars of Crimea. Return to the Homeland*. Duke University Press, Durham and London.
- Guboglo, M.N., & Chervonnaya, S.M. (1992). *The Crimean Tatar movement. History. Problems. Prospects* (Vol. 1). Moscow: Perspektivy [in Russian].
- Chervonnaya, S.M. (1996). The Crimean Tatar national movement. Retrieved from: <http://tatar-history.narod.ru/krim-tatar.htm> (Last accessed: 24.06.19) [in Russian].
- Bulgarisation. *Wikipedia*. Retrieved from: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bulgarisation> (Last accessed: 25.07.2019).
- Kahraman, A. (2014). The Crimean Tatar National Movement in the publications of inner and outer diaspora: Lenin Bayragı, Emel and Dergi. Thesis for a Master of Science. *The Department of Eurasian Studies, Middle East Technical University*. Retrieved from: <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617563/index.pdf> (Last accessed: 15.07.2019).
- (1989). Turkish journalists are in Crimea. *Emel (The Aspiration)*, 175, 55—56 [in Turkish].
- Mejlis of the Crimean Tatar people. *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Mejlis_of_the_Crimean_Tatar_People (Last accessed: 15.07.2019) [in Ukrainian].
- Qurultay of the Crimean Tatar people. *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Qurultay_of_the_Crimean_Tatar_People (Last accessed: 15.07.2019) [in Ukrainian].
- Qalga. *Wikipedia*. Retrieved from: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kalgay> (Last accessed: 15.07.2019) [in Ukrainian].
- (2005). *Bahchesaray*, 34, 2 [in Turkish].
- Yuksel, G.Z. (2014). The modern mass media of the Crimean Tatar diaspora: aspect of functionality. *The Cultures of peoples of the Black Sea region*, 274, 68—71 [in Russian].
- (1994). TRT-2 demonstrates «Crimea's documentary». *Emel (The Aspiration)*, 201, 44—45 [in Turkish].
- Ahmed Ihsan Kyrymly. *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmed_Ihsan_Kırmılı (Last accessed: 02.02.19) [in Ukrainian].
- Karatay, Z. (1992). Visit of the Chairman of the Majlis of Crimean Tatar nation and delegation of the Majlis to Turkey. *Emel (The Aspiration)*, 188, 1—32 [in Turkish].
- Necati Ozensoy. *Wikipedia*. Retrieved from: https://tr.wikipedia.org/wiki/Necati_%C3%96zensoy (Last accessed: 02.08.2019) [in Ukrainian].
- (2000). The Ambassador of Ukraine was our guest. *Kyrym Postasy (The Crimean Post)*, 10, 5 [in Turkish].
- (2014). *The Crimean activities of the T ASD going on*. Retrieved from: <https://3dkonut.com/tikanin-kirimdaki-faaliyetleri-devam-ediyor/haberi> (Last accessed: 17.06.2019) [in Turkish].
- (2012). *To the 20th anniversary of the Kyiv-92 action*. Retrieved from: <https://avdet.org/ru/2012/03/26/k-20-letiyu-aktsii-kiev-92-2/> (Last accessed: 29.07.2019) [in Russian].